

Тагаев Х.

**СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК СИСТЕМАНЫН
МИКРОДЕНГЭЭЛДЕГИ ПОТЕНЦИАЛЫ**

Тагаев Х.

**СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СИСТЕМА НА МИКРОУРОВНЕВОМ
ПОТЕНЦИАЛЕ**

Kh. Tagaev

SOCIO-ECONOMIC SYSTEM ON THE MICRO-LEVEL POTENTIAL

УДК:388.245/036

Бул макалада Кыргызстандагы социалдык-экономикалык системанын микродеңгээлдеги потенциалы жана анын бүгүнкү күндөгү абалы баяндалат.

В этой статье рассматривается социально-экономическая система Кыргызстана на микроуровневом потенциале и ее сегодняшнее состояние.

This article discusses the socio-economic system of Kyrgyzstan on the micro-level potential and its current state.

Социалдык-экономикалык системанын потенциалын микродеңгээлде план менен иштеген экономикада колдонуу проблемаларынан ализдеп чыккан киши венгриялык экономист Я.Корнай «Дефицит» деген эмгегинде көрсөткөн. Ал, план менен иштеген экономика шартында ишкананын көрсөткүч абалын – деңгээлин микроанализ деп, экономикалык системаны макродеңгээлде анализдөөгө жетишкен. Эскерте кете турган болсок, автор эң негизги корутунду катарында өндүрүүнүн максималдуу көлөмүн алууга жакындаган учурда ар түрдүү көрүнүштөгү дефициттин пайда болуусуна себепкер болгон. Бул учурда Корнай социалдык – экономикалык потенциалды кандай жол менен изилдегенин талдоо зарылдыгы жаралат (автор бул көрүнүштү «коомдук-экономикалык» деп атайт). Эл чарбанын жалпы өндүргөн көлөмү жана даяр продукцияны чыгаруу коэффициенти X анын деңгээлине жараша максималдык абсолюттук чекке ээ болот. Бул көрсөткүч технологияны так ушундай өнүктүрүүнүн структурасында гана каралат. Андан физикалык жактан ашып кетүүгө болбойт. Мына ушул чекти системанын коомдук-экономикалык потенциалы (кубаттуулугу) деп атадык. Потенциалды колдонуу даражасы 0 дөн 1 ге чейинки интервалда жатат. «Эгерде сиздер коомдук байлыктын функциясын түзөм десендиздер» – деп улантат Корнай, «анда ал 2 функциядан турмак: коомдун пайда көрүүсү ($B(K) = f[b;(k)]$), b – коомдук пайда көрүүнүн көрсөткүчтөрүнүн вектору, (k) – коомдук-

экономикалык потенциалды колдонууну көрсөткөн даража жана коомго келтирилген чыгымдар ($C(k) \geq f[c; (k)]$), c – коомго келтирилген чыгымдардын көрсөткүчтөрдүн вектору, (k) коомдук-экономикалык потенциалды колдонууну көрсөткөн даража». Чыгымдардын чектерин көрсөткөн U – формадагы графикте байлыкты көрсөткөн функция $W(k) = B(k) - C(k)$ түрдө жазылар эле. Байлыкты көрсөткөн оптималдык чекит сызыктардын кесилиш точкасына жайлашкан. Албетте бул чекиттин мааниси $k < 1$ шартты канаттандырат, башкача айтканда ал, потенциалды толук колдонуудан кичине.

Мындан Корнай: «Кандай гана болбосун эч нерсеге карабастан коомдук-экономикалык потенциалды максималдуу колдонууга жетишүүгө тырышпаш керек. Эгерде бул шарт орун албай экономикалык потенциал толук пайдаланууга жакындаса, анда, коомдук пределдик чыгымдар коомдук пределдик пайдаларды кууп жетип, андан аша баштайт» деген корутундуга келет. Ушул эле учурда экономиканы коомдук-экономикалык потенциалды толук түрдө колдонууга чечим кабыл алуучу бир жактуу «шарты бар рефлекстер» түрткү бербестен. ...буга «чоң толкунга» багытталган багыт да көмөктөшө жана ага байланыштуу топтоо тенденциясы өрчүп, өндүргүч процессти кеңейтүүгө тырышышат. Натыйжада инвестицияга тойбогон ачарчылык пайда болот. Мунун бардыгын кошкондо өндүрүштүн ресурстарга болгон муктаждыгын тап- такыр канааттандырууга болбой калат...». Ошентип, «өндүрүш практика жүзүндө чексиз өндүрүү мүмкүнчүлүктөрүнө ээ болот» – деген иллюзия пайда болгон. Чындыгында, аны керектөөчү ресурстар менен гана камсыз кылуу керек.

Мына ушундай жыйынтыкка 20-жылдары россиялык экономист В. Новожилов да келген. Ал, баа коюуну бош койбосо өндүрүштү кеңейтүү өндүрүлгөн товарларды дефицитке жана мындай дефицитти жеңүү үчүн өндүрүүнү көбөйтө берүүгө мүмкүн эмес экенин көрсөткөн.

Албетте, теориялык деңгээлде оптималдык көлөм менен өндүрүлгөн товарлардын структурасынын ортосундагы байланышты аныктоо улам такталып турган. Экономикалык илимде ресурстарды оптималдык бөлүштүрүү үчүн пландоонун инструменти катары материалдык сферада түзүлгөн өндүрүү процессин жана өндүрүлгөн продукцияларды бөлүштүрүүчү чарбалар ортосундагы баланс саналат. Бул баланста учурдагы чарбалар ортосундагы өндүргүч байланыштары чагылдырган (жалпы чыгым жана ортодогу керектөөлөр), продукту акыркы пайдалануучу жана чарбалар ортосундагы акыркы колдонуучу тейлөө, дүң продукцияны топтоо, ошондой эле, ички дүң продукциянын нарк түзүлүштөрү каралат. Ошентип, чарбалар ортосундагы баланс, пайдаланган жана мүмкүнчүлүктөргө ээ болгон ресурстар менен чыгарылган продукциялардын ортосундагы катнашты чагылдырып, ал экономиканын оптималдык өсүү темпин жана чарбалар ортосундагы катышты көрсөтөт.

Чындыгында, практикада жогоруда жазылган тенденция – максимум товар өндүрүү өкүмү сүрүп турган, анысы аз келгенсип, элдик чарбанын балансы документ түрдөгү директива да болгон эмес. План менен иштеген экономиканын шартында оптималдуулуктун реалдык критерийи болуп учурдагы ресурстарга ылайык максимум өндүрүп чыгаруу болгон.

Мына ушундай көрүнүш советтик жана чет элдик экономикалык илимде чарбанын жасай турган максатын ар түрдүү көз караш менен карагандын натыйжасында болду. Мындай учурда ресурстарды оптималдуу колдонуу проблемаларын рыноктун жардамы, мамлекеттин көзөмөлү жана анын башкаруусу менен ошондой эле борбордук план түзүү менен чечсе болот эле. Бирок, экономикалык проблематиканын аныктамасына мындай жол менен келүү деле эң негизги маселени чече алмак эмес: коомдо тигил же бул максатты ишке ашыруу үчүн ар дайым эле каражат жетишпестен, дагы ошол максаттарды кантип ишке ашыруу проблемалары туулат. Экономиканы мүмкүн болушунча, аз гана каражаттар менен максималдык байлыкты түзүүчү, оптимизациялоочу, алдын ала көздөгөн максаттарды жасоочу механизм катарында карабаш керек, мунун себеби баарыдан мурда экономикалык багыт же максат деп эмнени түшүнүү керек жана ресурстарды кайсы тарапка жана кайсы максаттарга жумшаганда, ал, экономикада рационалдуу болот эле деген түшүнүктөрдү түшүнүүбүз зарыл. Бул учурда рынок бир гана оптимизациялоочу каражат эмес, ал багытты, максатты ишке ашыруучу нерсе катарында да каралат.

План менен иштөөчү экономикада натыйжада парадокстук кубулуш пайда болгон, ал, өндүрүш кубаттуулугу эгебейсиз көп топтолгонуна карабастан алардын жардамы менен калктын муктаждыгын канааттандыруу мүмкүн эмес болуп тиричиликтин

жашоо деңгээли болуп турган ресурстарга туура келбей калган. Бул учурда өзгөчө фактордун бири ресурстарды соруп турган согуш иштерин өндүрүүчү комплексти айтпай койсо да түшүнүктүү. Бирок, граждандык тармактарда дефициттин себеби эреже катары, ал өндүрүүнүн жетишсиздиги деп түшүндүрүлгөн аны жеңүү шарты бир эле өндүрүүнү көбөйтүү (аны менен бирге өндүрүүнүн эффективдүүлүгүн жогорулатуу да) болгон. Аны менен бирге экономикада иш алып баруучу айрым бир субъекттер, аларда өндүрүүнү өстүрүү үчүн дайыма резервдер болот деген көз карашта болушкан.

Ошентип, план менен иштөөчү экономиканын шартында СЭПтин аныктамасына жакындашуу өндүрүш менен келүү жагына ооп кеткен, бул болсо түз же көмүскөдө өндүрүп чыгарууну максималдаштыруу, негизги фондду жана эмгек ресурстарын Толук ресурстарга алып келип иштетүү болгон. Бирок, мындай установкалар экономиканы эффективдүү эмес экономикага алып келген да, натыйжада анын «пайдалуу чыгаруусу» төмөндөгөн. Жогоруда айтып кеткендей, топтолгон улуттук байлыктар али бери аларды автоматтык түрдө сактап калышына же калктын жогорку деңгээлде байып кетишине кепилдик бере албайт. Рыноктук реформалар күн тартибине социалдык экономикалык түзүлүштүн туруктуу болушуна жана экономикалык өсүү менен турмуш деңгээлин байланышына жаңыдан баа берүү маселесин койду. Чындыгында, сөз социалдык экономикалык системанын канчалык даражада ийкемдүү (ар түрдүү деңгээлдерде) болушунда жана анын өзгөрүп турган шарттарга адаптация болуу мүмкүнчүлүктөрү жөнүндө жүрөт. Буга байланыштуу келечектеги өнүгүү кайсы багытта өнүгүү керек экендигин аныктоо маселеси да маанилүү маселелерге кирип калды. Себеби, алар СЭПтин компоненттерине баа берүү жактарын аныкташат. Экономикалык потенциал темасы боюнча азыркы жарык көргөн илимий иштерди анализдеп көргөндө, СЭПти изилдөө акценти ресурс (статистикалык) деп түшүнүүдөн динамикалык мүнөздөмөлөргө жылгандыгы байкалат. Ошентип, экономикалык потенциалга баа берген учурда анын курамына кирген элементтерине берилген баадан тышкары экономикалык системанын потенциалына бир бүтүм катары баа берүү маселеси туулат. Анын максималдык өндүрүп чыгаруучу мүмкүнчүлүктөрү бар эле нерсе эмес, өзүн-өзү өнүктүрүүчү нерсе катарында түшүнүү керек деген маселе турат. Биздин көз караш менен социалдык экономикалык потенциалды ресурстардын жана алардын касиеттеринин жыйындысы деп айтсак туура болмокчу, себеби, алар сырткы өзгөрүп туруучу шарттарда социалдык экономикалык системанын туруктуу жана эффективдүү өнүгүү мүмкүнчүлүктөрүн аныктайт.

Мында, өнүгүү процессинин маңызы калктын жашоо шарттарынын деңгээлинин өсүшүндө турат. Мына ушул аспекте СЭПтин канчалык даражада

эффективдүү колдонулушу жөнүндө сөз болушу керек. Бул тема боюнча көпчүлүк изилдөөлөрдө айрым учурда ООНдун – изилдөөсүндө жыргалчылыктын эки компоненттерин: жашоо шартынын (керек кылуунун) деңгээли жана жашоо шартынын сапаты бөлүнүп каралган. Бул эки компоненттин ичине калктын ден-соолуктары, алардын билим деңгээли, сырткы айлана чөйрөнүн сапаты жана алардын социалдык бири-бирине болгон мамилелеринин деңгээлдери кирет. Бул жерде туруктуу деп жыргалчылыктын деңгээлинин кескин түрдө төмөндөп кетишинен сактап турган мүмкүнчүлүктү түшүнүү керек.

Ошого байланыштуу социалдык-экономикалык система калктын жыргалчылыгынын жогорку деңгээлде туруктуу болушун камсыз кылат, ошондой эле, ал өндүрүүнүн жогорку потенциалына ээ деп каралат. Бирок, ага карабастан анын аныктамасына перспектива жана системанын келечектеги абалы кандай болушу керек, башкача айтканда, анын бир гана учурдагы жетишкен абалына баа берүү эмес, система кандай өзгөрөт жана кайсы багытта өзгөрөрүнө баа берүү зарылчылыгы туулат. Мындай маселени экономикалык өсүүгө түрткү берген факторлорду комплекстүү анализдеген учурда гана чечсе болот.

Тышкы экономикалык шарттардын жана факторлордун курамына улуттук чарбалардын динамикасын жана бүткүл дүйнөлүк өнүгүүнү, дүйнөлүк чарбалардын байланыштарынын жана катыштарынын байкалган тенденциясын, региондук (улуттук, бүт дүйнөлүк) экономикага салыштырма табийгаттык ресурстар жана калктын тамак-аш менен, энергетика менен жабдылышы, экологиялык ситуацияны кошсо болот.

Табийгаттык-ресурстук потенциалы деп табийгаттын телосу жана анын күчү деп түшүнсө болот. Алар учурдагы өндүргүч күчтөрдүн өнүгүү деңгээлине жана алар канчалык деңгээлде үйрөнүлгөнүнө байланыштуу, аларды адам жашап жаткан коомдун керекчилигине материалдык (табийгаттык ресурстар түрүндө) иш алып баруу

үчүн түздөн-түз катышкан формада колдонсо болот. Табийгаттык-ресурстук потенциалы деп ошондой эле табийгаттын телосун жана анын күч-кубатын түшүнсө болот. Алар учурдагы өндүргүч күчтөрдүн өнүгүү деңгээлинде адам жашап жаткан коомдун жашашына жана бир иш алып баруусунда өзгөчө мааниге ээ. Бирок, алар материалдык өндүрүү процессине жана адамдардын иш алып барышына түздөн-түз катышпайт (табийгат койгон шарттар).

Табийгаттык ресурстардын негизги түрлөрүнө – жер (анын байлыгы), табийгаттык рекреациондук ресурстар, кен чыгуучу жерлер, жер астындагы суулар, жер үстүндөгү көлмөлөр жана андан чыккан суулар, территориялык ресурстар кирет.

Табийгаттык ресурстарга баа берүүчү методдор, көпчүлүк учурда, аларды иштеткен мезгилде пайда болуучу ифференциалдык рента менен мүнөздөлгөн экономикалык баага негизделет.

Табийгаттык ресурстардын баалулугуна таасир этүүчү факторлор. Табийгаттык – ресурстардын болушу, саны, сапаты, ПС нын бир баланста болушу жана алардын кошулмалары, геологиялык жайлаштыруу, географиялык жайлаштыруу – технологиялык фактор – минералдык чийки заттардын комплексиндеги технологиянын деңгээли, эл чарбасындагы технологиялык түзүлүштүн деңгээли, комплекстүү өндүрүүнүн деңгээли жана экинчи ирет ресурстарды пайдалануу.

Адабияттар:

1. Корнаи Я., Дефицит, М, 1990
2. Зайцев И.Ф., ТПК и проблемы рационального природопользования, М., 1983
3. О.Зенгербергер В., Кенэ М., Роль активной отраслевой и региональной политики занятости//Общество и экономика, №3-4 1996, с.84-102
4. Самоукин А.Ж. О содержании понятия потенциала общества У/Методология статистического изучения социально-экономического потенциала. М., 1986, 7 с.
5. Минц А.А., Экономическая оценка естественных ресурсов. Научно-методические проблемы учета географических различий в эффективности, М., Мысль, 1972

Рецензент: д.социол.н., профессор Бектурганов К.